

Асыкулов Т.

**БИЙИК ТООЛУУ АЙМАКТАРДАГЫ ЖАПАЙЫ ЖАНЫБАРЛАРДЫН
АРЕАЛЫНЫН ТАРЫШЫ (Жинди-Суу жана Көл-Үкөк өрөөндөрүнүн мисалында)**

Асыкулов Т.

**СУЖЕНИЕ АРЕАЛА ДИКИХ ЖИВОТНЫХ В ВЫСОКОГОРНЫХ
ТЕРРИТОРИЯХ (на примере долин Джинди-Суу и Кол-Укок)**

T. Asykulov

**NARROWING OF THE RANGE OF WILD ANIMALS IN THE HIGHLANDS
(on the example of the Jindi-Suu and Kol-Ukok valleys)**

УДК: 639.1:636.013

Бул макалада бийик тоо экосистемасынын эң баалуу өкүлү болгон, сейрек кездешүүчү жана жоголуу коркунучунда турган илбирс жаныбарына мүнөздөмө, анын тоют базасы болгон эчки-текелердин жашоо чөйрөсүнүн тарып баратышы жөнүндө сөз болмокчу. Азыркы учурда антропогендик факторлордун жогору болгондугуна байланыштуу жапайы жаныбарлардын саны азайуда. Буга эң биринчи себеби - чарбалык иштердин табигый чөйрөнүн аймагына жайылып жана ошол аймактарда туруктуу орун алып калуусу. Чарбалык иштердин интенсивдүү жолго түшүшү баардык жерде ошол аймакта жашаган жапайы жыныбарлардын жашоо чөйрөсүнүн кыскарышына алып келет. Бийик тоо экосистемасынын бузулушуна кандай себептер болууда? Чарба менен жапайы жаратылыштын ортосунда кандай конфликттер болушу мүмкүн? Макала автордун Жинди-Суу жана Көл-Үкөк бийик тоолуу өрөөндөрүндө жүргүзгөн изилдөөлөрүнүн негизинде даярдалды.

Негизги сөздөр: Илбирс, эчки-теке, бийик тоо, өрөөн, браконьерчилик, чарба, жапайы жаныбарлар.

В этой статье будет рассказано о ценнейшем, редком и исчезающем представителе высокогорной экосистемы снежном барсе, а также о сужающемся ареале обитания горных козлов, которые являются его кормовой базой. В настоящее время численность диких животных снижается из-за высокого уровня антропогенных факторов. Первой причиной этого является распространение хозяйственной деятельности на территории природной среды и закрепление на этих территориях их постоянного места. Интенсификация сельскохозяйственной деятельности повсеместно приводит к сокращению ареала обитающих в данной местности диких животных. Каковы причины разрушения высокогорной экосистемы? Каковы возможные конфликты между фермами и дикой природой? Статья подготовлена на основе исследований автора в высокогорных долинах Джинди-Суу и Коль-Укок.

Ключевые слова: Снежный барс, горный козёл, высокогорье, долина, браконьерство, ферма, дикие животные.

This article will tell about the most valuable, rare and endangered representative of the alpine ecosystem, the snow leopard, as well as about the shrinking habitat of mountain goats, which are its food base. Currently, the number of wild animals is declining due to the high level of anthropogenic factors. The first reason for this is the spread of economic activity on the territory of the natural environment and the consolidation of their permanent place in these territories. The intensification of agricultural activity everywhere leads to a reduction in the range of wild animals living in this area. What are the causes of the destruction of the alpine ecosystem? What are the possible conflicts between farms and wildlife? The article is based on the author's research in the high-altitude valleys of Jindi-Suu and Kol-Ukok.

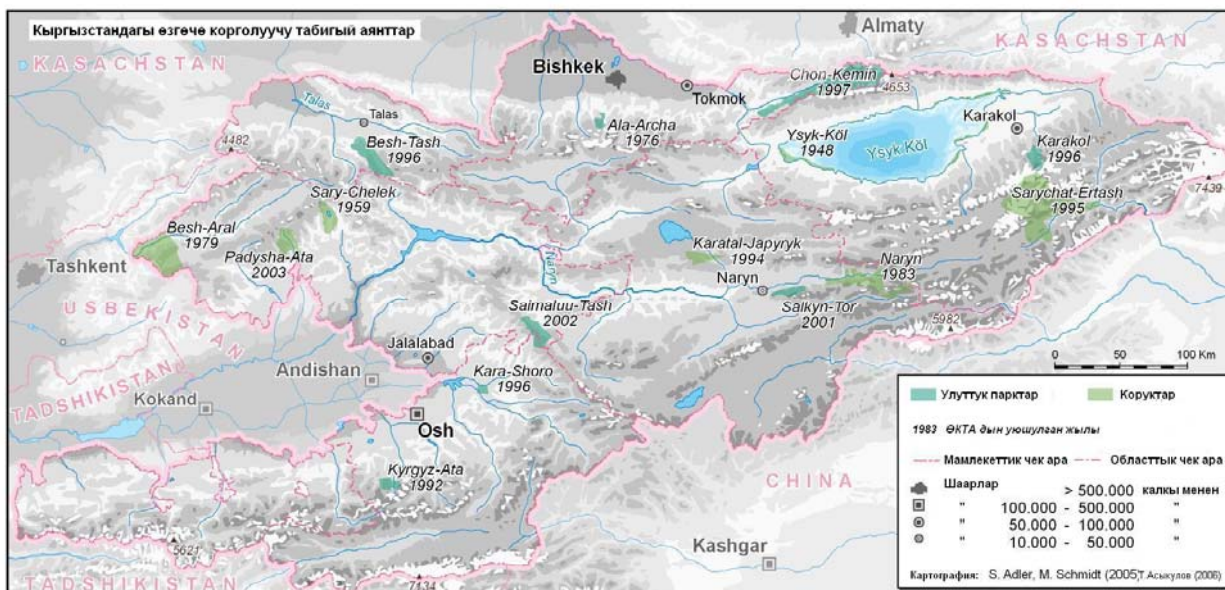
Key words: Snow leopard, mountain goat, highlands, valley, poaching, farm, wild animals.

Бийик тоолуу аймактар – бул Кыргызстандагы жапайы жаныбарлардын негизги байырлыган чөйрөсү деп айтууга болот. Сүт эмүүчүлөргө кирген бир топ жаныбарлардын - арка-кулжа, эчки-теке, илбирс, мадыл, сүлөөсүн, аюу, ар кандай жырткыч же жырткыч эмес канаттуулар сыяктуу түрлөрү мына ушул бийик тоолуу аймактарды байырлашат.

Бийик тоо экосистемасынын эң баалуу жана сейрек кездешүүчү өкүлү илбирс болуп саналат. Ал жөнүндө сөз болгондо бийик тоолор, андагы жан-жаныбарлар, мөңгүлөр жана ушул сыяктуу жаратылыштын өзгөчөлүктөрү эске түшөт. Ошондой эле, жаратылышты коргоого көңүл кош мамиле кылгандар илбирстин баасы жана андан пайда алуу жолдору жөнүндө гана ойлонот.

Илбирске болгон адамдардын мамиле кылуусу кылымдардан бери ар түрдүүчө өзгөрүп келүүдө. Алсак, XX кылымдын ортосуна чейин илбирс мүлк катары анын баалуу териси сатыкта пайдаланылып келген. “Барс” деген аттын дагы келип чыгышы түрк сөзүнөн алынып соодагерлердин арасында тараган. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгүндө (Сейдакматов, 1988) илбирстин аталышына төмөндөгүдөй чечмеленген: “Илбирс жолборстон сырткы түрү боюнча ала чокул тактары бар түсү менен айырмаланат. Ошол белгисине карап илбирс (ала+барс) аталышы мүмкүн. Анткени азыркы кыргыз тилиндеги ала сөзү алтай тилинде өлө болуп айтылат. Болжолу, ушул сыяктуу болуп ала сөзү өлө, иле түрүндө айтылган түрк тилинде пайда болгон ат кийин бардык түрк тилдерине тарап кетиши да мүмкүн”.

Илбирс атайын коргоо макамын алгандан кийин деле анын терилери узак убакытка чейин сатылып турду. XX кылымдын ортолорунда дүйнөнүн зоологиялык парктарына илбирс жаратылыштан кармалып жиберилип турду. Ал үчүн нечендеген зоокомбинаттарды ачууга туура келген жана илбирс кармоого жергиликтүү аңчылар атайын тартылган. XXI кылымдын башынан тартып илбирсти коргоого чындап көңүл бурула баштады десек болот. Анын бир мисалы катары, Бишкекте өткөн 12 мамлекеттин илбирсти изилдеген адистерин чогулган дүйнөлүк форумду атасак болот. Бул форумдан кийин жаңы токтомдор кабыл алынып, илбирсти коргоого жаңы шарттар түзүлө баштады.

1-сүрөт. Кыргызстандын өзгөчө корголуучу аймактары.

Зоология илиминде **илбирсти** (латынча *Uncia uncia*) сүт эмүүчүлөрдүн классыныннын жырткыч түркүмүнүн мышык сымалдар тукумундагы түр деп аныкташкан. Кыргызстандын Кызыл китебинин экинчи чыгарылышында (2006) илбирске төмөндөгүдөй мүнөздөмө берилген:

- Жырткычтар сымалдар – *Carnivora* – Хищные
- Мышыктар – *Felidae* – Кошачы

Статусу. III. Critically Endangered, CR C2a(i): R, C1. Башкача айтканда, илбирс азыркы учурда жаратылыштан жоголуп кетүү коркунучундагы сейрек кездешүүчү жаныбарлардын статусунда турат.

Ушул мезгилдерде илбирсти дүйнөнүн көпчүлүк

зоопарктарында көбөйтүшөт. Жаратылышта илбирстер негизинен отурукташып жашашат. Күүгүм, түнкү учурларда жана таң эрте активдүү болушат. Кууту февраль-март айларына туура келет, 90-100 күн көтөрүп 1-3 илмыйын тууйт. Жыныстык жетилүүсү эки жашында башталат. Негизги тоют базасы тоо эчкилер, аркарлар, суурлар, эликтер, маралдар, камандар, коёндор, уларлар, кекиликтер сыяктуу жаныбарлар болуп саналат.

Ооруусу толук изилденген эмес, кутурма жана котур оорулар менен ооруганы белгилүү. Карыган сайын терилерине түрдүү жаралардын пайда болуусу көп кездешет.

2-сүрөт. Алсу.

Ак илбирстин турпаты жөнүндө көптөгөн маалыматтар бар. NABU нун жапайы жаныбарларды калыбына келтирүүчү борборунда багылган илбирстерден, анын ичинен *Алсу* аттуу илбирстен төмөнкү маалыматтарды алдык:

- Денесинин узундугу (кулагынан баштап куйругуна чейин) - 90 см.
- Куйругунун узундугу - 1 м
- Жүнүнүн узундугу - 3-5 см
- Кулагынын узундугу – 5,5 см, туурасы - 4,4 см.
- Илбирстин көркүнө көрк кошкон анын темгилдери бар. Темгилдер жонундагысы – 6x4 см, башындагысы – 1,5x1 см, моюндагысы – 3x2 см, бутундагысы – 3x3 см.
- Таманынын чоңдуктары төмөндөгүдөй болду.

3-сүрөт. Боз суур.

Илбирсти изилдөө буга чейин илимий чөйрөдө аз камтылган. Биздин изилдөөнүн максаты: азыркы кездеги илбирстин ареалынын кыскарышынын себептерин аныктоо. Негизги байкоо жүргүзүү Чоң-Кеминдеги Жинди-Суу коктусунда жана Кочкор районундагы Көл-Үкөк өрөөнүндө болду. Бул изилдөөлөрдө илбирстин тоюту болгон башка жаныбарларга да байкоо жүргүзүлдү.

Орто-Азиянын бийик тоолорунда суурлардын үч түрү таралган (Зимица Р.П., Злотин Р.И 1980). Алар:

- *Боз же Тянь-Шань сууру (Marmota baibacina centralis Thomas);*

Арткы бутунун таманы - 10x8см, астынкы бутунуку – 10x12 см.

- Тиштери. Жаактын астында жана үстүндө экиден кылкыйма тиштери бар. Бул тиштери тамак таап жегенге маанилүү тиштер. Кылкыйма тиштердин ортосунда алтыдан майда кашка тиштери бар. Кашка тиштери өтө майда келет. Эки кашка тиштин ортосунда тиштин түбү гана көрүнөт. Биздин оюбузча узун кылкыйма тиштер тамакты тиштегенде ортодогу майда тиштер аркылуу илбирстин тоютунун кан сыяктуу суюктуктары тоскоосуз кирип кеткенге ылайыкталгандай. Азуулары биздин эсебибиз боюнча жаактардын асты-үстүндө төрттөн болуп эсептелинди.

- Болжолдуу салмагы - 32 кг.

- *Кызыл же узун куйрук суур (M.Caudata Geoffroy);*

- *Мензбир сууру (M. menzbieri Kaschk).*

Жинди – Суу бийик тоолуу өрөөнү Күнгөй Ала-Тоосунун түндүк капталында жайгашкан. Бийиктиги 2600 – 2800 м де өрөөндүн таманы, ал эми 3000 м бийиктиктен баштап тоо этектери башталат. Чокуларын мөңгү баскан. Жайында жайлоо катары пайдаланылат. Жылкы, уй багылат.

Жапайы куштар: көк жору, бүркүт, турумтай, аңыр, чакчыгай, күйкө, жагалмай, ж.б.

4-сүрөт. Илбирстин кардагы изи.

Жинди-Суунун жээктеринде саздар тараган. Алар тектирчилерде жайгашкан. Коктунун ортоңку бөлүгүндө кечкисин бакалар чардайт, мүмкүн кызыл боор бакалар.

Коктунун түштүк-батыш капталында 19 эчки-теке жүрдү. Суу ичкени келген эчки-текенин издери түштүк-чыгыш капталдарында да байкалды. Тоо этектеринде жана капталдарында боз суурдун көп экени билүүгө болот.

Бул коктундан илбирс көрө алган жокпуз. Себеби: июндан баштап малдын саны жайлоодо көбөйөт. Тынч зона өзүнүн режимин бузат. Мүмкүн эчки-текенин саны да аз.

Узундугу 5 км ге жетпеген коктуда 2 малчынын журту жайгашкан. Мөңгүнүн тилине чейин малдын жайыты катары пайдаланылат. Андан тышкары мылтыктын окторунун гильзалары табылды. Демек, мал чарбасы гана эмес браконьерчилик дагы өкүм сүрөт. Малдан илбирс чочубайт. Аны кайтарган малчынын мылтыгы аны чочутаары белгилүү болду.

Жинди-Суудан Көк-Ойрокко жүрүш. Болжол менен 25 км аралыктагы жөө жүрүштө эчки-теке болгону Көк-Ойроктун чыгыш жагында (Чолпон-Ата шаарынын тушу болуп калат) гана 4 эчки-текенин болгонун көрдүк. Жолдо бир нече мылтыктын гильзалары табылды.

Кышында мал болбосо да браконьерлер болот экен. Кээ бир жерде эчки-текенин, илбирстин жана карышкырдын издерин көрдүк.

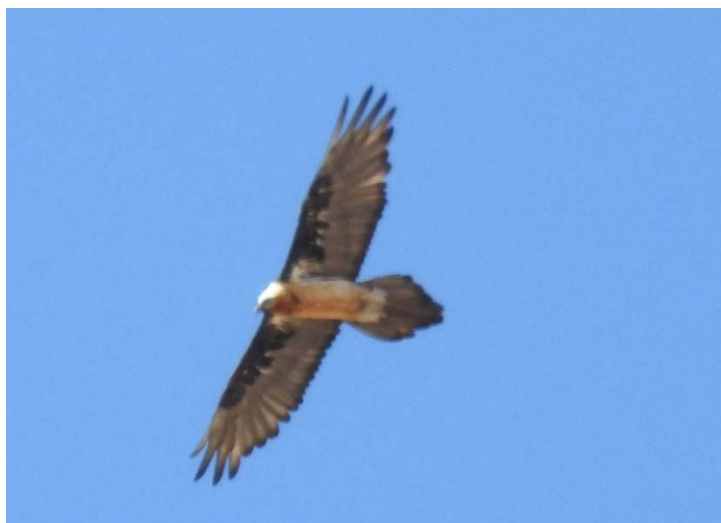
Жаратылыш парк болгону менен браконьерчилик бар. Тынч зона өз ишин аткарбайт. Илбирстин

тоют базасы жокко эсе.

Көл-Үкөк бийик тоолуу өрөөнү Тескей Ала-Тоосунун батышында, Кочкор өрөөнүнүн түштүк-чыгышында орун алган. Бийиктиги Көл-Үкөк көлүнүн жээгинде деңиз деңгээлинен 3000 метрди түзөт. 2018-жылдын май айында Тескей Ала Тоосунун батышында жайгашкан Сары-Бел ашуусу аркылуу кечинде Көл-Үкөк бийик тоолуу өрөөнүндө изилдөөлөр жүргүзүлдү. Май айында нымдуулук жогору болуп жаан мөндүр аралаш жаайт.

Май айында бийик тоо өрөөндөрүндө дагы деле кар жатат. Жакынкы бийик тоолуу көл болгон Көл-Төргө жетпей 3400 м бийиктикте фото-капкан койулду. Илбирстин изи жокко эсе. Бул учурда топоз, жылкы, уй жайылып жүрөт. Карышкырдын изин көрдүк. Эчки-текенин дагы изи жок. Өйдөлөп кетүүгө мүмкүнчүлүктөрү бар, себеби малдын саны бул аймакта жогору. Ошондуктан, малдын көптүгүнөн жана аңчылардын таасиринен жапайы жаныбарлар жокко эсе.

Көл-Үкөк өрөөнүнүн түштүк-батыш тарабында жайгашкан Кара-Зоо коктусунан 12 тоо эчки саналды. Алар 2 теке, 6 улак, 4 эчки экен. Бардыгы жаш эчки-текелер. Илбирстин бир изи бар. Ушул коктундан кийинкисине өтүп кеткендей. Кара-Зоо коктусунан түштүк-батыш багыты боюнча Кара-Кужур өрөөнүнө өтүп кетүүчү Талды ашуусунда байкоо жүргүзүлдү. Кара Зоонун түштүгүндөгү каптал коктуда 1 гана эчки көрүндү. Карышкырдын издери бар. Бирок карышкыр көрүнгөн жок. Лагердин жанынан (Көл-Үкөк көлүнө Үкөк суусу куйган жерде 2 түлкү көрүндү.

5-сүрөт. Көк жору.

6-сүрөт. Экспедиция маалында, 2018-жылдын май айы.

Сары-Бел ашуусунда байкоо жүргүзүлдү. Лагерден Сары-Белге көтөрүлгөндө бир коён көрүндү. Издерден илбирсти ки көрүндү. Май айынын башында катуу шамалдан кийин кар жаап, борошо урган. Кийинки күндөрү жапайы жаныбарлардан суур, түлкү, коён гана көрүндү. Эчки-теке, илбирс Кара-Кужур тарапка ашып кеткендей. Издери дагы жок. Элдин малы келе баштаптыр. Үч туристти көрдүк.

Көл-Үкөктөгү жаныбарлар: Илбирс, тоо эчки-теке, карышкыр, түлкү, коён, суур, көк жору, бүркүт, кузгун жана бир нече майда куштардын түрлөрү. Ал эми айыл чарба жаныбарларынан 100 дөй топоз, 20 жылкы, 10 уй. Бул сандагы малдар эл жайлоого келе элек учурда катталды. Демек, малдын жайыты жаз

мезгилинде жаздоодо болбой өз учурунан эрте жайлоонун аймагын пайдаланууда десек болот. Ушуга байланыштуу илбирстин жана анын тоют базасынын аймагынын тарышы барган сайын күчөшү мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда:

1. Илбирсти Чоң-Кеминдин, Жинди-Суунун коктусунан кыска мөөнөттө 500 м аралыктан көрдүк.
2. Илбирстин издерин 2-3 жолу Чоң-Кеминдин, Жинди-Суунун жана Көк-Ойрок коктуларынан көрдүк.
3. Жинди-Суудан 19 эчки-теке көрүндү.
4. Көл-Үкөктүн Кара-Зоосунан илбирстин изин көрдүк.
5. Кара- Зоодон 12 эчки-теке санадык.

Корутунду.

1. Илбирстин саны азайууда. 10 күндө 1 гана илбирс көрүндү, 4 жолу изи табылды.

2. Болгону Чоң-Кеминде 19, Көл-Үкөктө 12 эчки-теке санадык.

3. Окторду (мылтык) гильзаларын таптык.

Өзгөчө Чоң-Кеминде илбирстин жана эчки-текенин ареалы тарып баратканын байкадык.

Эчки-текенин жайыты кыскарууда. Браконьерлерден чочуган эчки-теке аска-зоодогу гана жайытка ээ болуп калган. Оттогон эчки-теке тоютка камсыз болбой арык экен. Жаңы көк чыгып келатканда элдин малы жакындай баштайт да, эчки-теке чочуп жогорулайт. Эчки-текенин чочуганы малга байланыштуу эмес, малдын жанындагы малчынын мылтык колдон-

гонунда. Мал, өзгөчө топоз жүргөн жерлерде эчки-текенин жүргөнүн байкадык. Алар топоздон же башка малдан чочуган жок. Топоздор менен эчки-теке жакын оттоп жүргөнүн байкадык. Эчки-теке адамдан гана чочуйт. Топоздор жайылган жерден жогору жерде уй, жылкы оттоп жүрүшөт.

Адабияттар:

1. Зими́на Р.П., Зло́тин Р.И., Роль сурков в формировании горных экосистем Средней Азии. Илим. - Фрунзе, 1980.-108 с.
2. Кыргызстандын Кызыл китеби. - Б., 2006. Экинчи бөлүк.
3. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1988.
4. Асыкулов Т. Изучение и охрана ареала обитания снежного барса. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021. №. 4. - С. 112-116.